

Civilforsvar og civilbeskyttelse i danskernes kolde krig

Den kolde krig adskilte sig fra alle tidligere epoker i menneskehedens historie, fordi den udspillede sig i atomalderen. Den tid trådte verden ind i, da amerikanske B-29-bombefly kastede to atombomber over de japanske byer Hiroshima og Nagasaki henholdsvis den 6. og den 9. august 1945. Atomalderen skulle komme til at gennemsyre det danske samfund fra top til bund, både når det gælder forhold som forskning, infrastruktur, byggerier og civilsamfund, men også de mentale grundstemninger. Civilforsvaret var en af de institutioner, staten etablerede for at fremme civilbeskyttelsen under en fremtidig krig, og nedenfor følger historien om Civilforsvaret og civilbeskyttelse under den kolde krig. Jeg udgav i forsommeren bogen "Sjælekampen" om den kolde krigs indvirkning på det danske samfund. Artiklen er en bearbejdet version af afsnittet om Civilforsvaret.

Af Rasmus Mariager,
ph.d. & dr.phil,
professor i historie
ved Saxo-Instituttet,
Københavns Universitet
Fotokredit: Lars Svankjær/
Videnskabernes Selskab

Tredje verdenskrig ville blive en totalkrig, og Danmark skulle derfor have et totalforsvar. Det kom under hele den kolde krig til at bestå af fire enheder, nemlig Forsvaret, Civilforsvaret, Rigspolitiet og det civile beredskab. Totalforsvaret var således, som ordet måske kunne tyde på, ikke en organisation, men et samarbejde mellem forskellige myndigheder.

Civilforsvaret blev oprettet den 1. april 1949, blot fire dage før Danmark blev optaget i Atlantpagten (fra 1950: NATO), og formålet med den nye institution var dobbelt. Dels skulle Civilforsvaret skabe grundlag for civilbeskyttelse af liv og ejendomme under en fremtidig krig, dels skulle det stå til rådighed i tilfælde af katastrofer i fredstid. Konkret skulle Civilforsvaret løse disse to opgaver gennem det, der af Civilforsvaret selv blev omtalt som "forebyggende" og "afhjælpende" tiltag. De forebyggende tiltag bestod i at etablere varslingsystemer og beskyttelsesrum og at lægge planer for evakuering, det vil sige foranstaltninger, der skulle planlægges i fredstid, mens Civilforsvaret med de afhjælpende tiltag skulle planlægge, hvordan det under en krig ville være i stand til at levere brandslukning, udøve omsorg for syge og sårede samt tilvejebringe indkvartering og forplejning af evakuerede danskere.

Organisatorisk bestod Civilforsvaret af en styrelse, et korps og forskellige lokale civile beredskaber, og dermed var Civilforsvaret forankret i både staten, regionerne og kommunerne. I det daglige arbejdede Civilforsvaret med at uddanne frivillige og værnepligtige i varsling, evakuering, brandslukning, beskyttelse, nyhedsformidling, forsynings-sikkerhed, nødhospitaler, ambulancetjeneste mv. Desuden blev der oprettet frivillige sogneværn, karréværn, villaværn og bedrifts-

værn. Alt sammen med henblik på at oparbejde et beredskab, der skulle holde samfundet kørende under en krig.

I de tidlige koldkrigsår var Civilforsvarets to væsentligste opgaver at rekruttere frivillige, så der ville være tilstrækkeligt med hænder i en krigssituation, og at oplyse borgerne om den nye institution. Begge disse opgaver blev løst ved at appellere til befolkningen gennem statsligt finansierede kortfilm, herunder *Civilforsvaret* (1951), *Kvinder i Civilforsvaret* (1952), *Befolkningens beskyttelse* (1953), *Mit navn er Christensen* (1953), *Egenbeskyttelse* (1955), *Lørdag 11:57* (1957), *Civilforsvarskorpset* (1958) og *Luftangreb* (1959). Filmene blev vist under rekrutteringskampagner over hele landet og i biograferne typisk som forfilm til spillefilmene. Senere produceredes også film, der blev vist som tv-udsendelser på Danmarks Radio.

Filmene var letforståelige og rummede enkle budskaber. De var opdragende og appellerede til den enkelte borgers medborgerskab og samfundsansvar. Afsættet kunne være en hverdagssituation mellem et ægtepar. De sidder for eksempel i en park eller hjemme i stuen, hvor manden læser avis. På et tidspunkt udbryder manden, at hele landet er "skrup-tosset, oprustning fra morgen til aften". Manden er frustreret over den kolde krig, og samtidig viser han, at han ikke forstår formålet med Civilforsvaret. Efter en kort samtale med sin lidt mere fornuftige hustru bliver han overbevist om, at Civilforsvaret er en god og samfundsgavnlig institution. Herefter sløres billedet, manden lader sig rekruttere og bliver uddannet til eksempelvis brandmand. Efterfølgende bliver seerne oplyst om brandvæsnet og andre beredskaber, og ikke mindst om, hvorfor staten brugte så store ressourcer på Civilforsvaret.

Filmene gjorde meget ud af at betone, at der var brug for både mænd og kvinder i Civilforsvaret, og flere af filmene afspejlede den vistnok tidstypiske opfattelse, at kvinder var særligt disponerede for at udvise menneskelig omsorg, mens mændene tog sig af praktiske forhold som ambulancekørsel og lignende. Det er også i den sammenhæng, vi skal se civilforsvarsforeningen Danske Kvinders Beredskab, der organiserede og uddannede kvinder til at udføre administrativt arbejde i meldetjenester og til at hjælpe med til at sikre forplejning, sygepleje og omsorg under krise og krig.

Endvidere skulle kvinder i en krigssituation kunne varetage opgaverne i hjemmet. På en køkkenudstilling i Forum på Frederiksberg i 1957 orienterede Danske Kvinders Beredskab således om, hvordan det var muligt at brødføde én person om dagen med en tørkostpakke på 500 gram og 1.650 kalorier. Derfor var det husmødrenes opgave at sikre, at der i det enkelte hjem eksisterede tørkostpakker. Men det var ikke kun i anliggender, der handlede om pleje og omsorg, at kvinder spillede en nøglerolle i flere af Civilforsvarets film. Ofte blev kvinder fremstillet som mere modne end mænd. De forstod den kolde krigs alvor og var i stand til at reagere rationelt på truslerne.

Civilforsvaret udsendte også skriftligt oplysningsmateriale, for eksempel tidsskriftet *Civilforsvarsbladet*, der udkom en gang om måneden i næsten 30 år, fra 1950 til 1979. Hertil kom orienteringsbøger, småtryk og håndbøger, eksempelvis *Civilforsvaret – en bog for de frivillige* (1956, 1957), der udkom i et oplag på 140.000 eksemplarer, hvilket måske siger noget om den alvor, staten tillagde Civilforsvaret. I 1962 udsendte Civilforsvaret sin måske mest kendte udgivelse i samarbejde med Statsministeriet. Det var den husstandsomdelte pjeces *Hvis krigen kommer*, som Civilforsvaret havde haft ønsker om at udsende i årevis. Et af pjecens vigtige budskaber var, at borgerne skulle lytte til staten og gøre, hvad

der blev anbefalet, hvilket handlede om, at den enkelte borger skulle være velforberedt, at danskerne skulle kende til beskyttelsesrum i deres nærområde, og at de skulle være i besiddelse af konservesfødevarer, der kunne udgøre et madlager i tilfælde af krise eller krig. Dernæst skulle hver enkelt borger være i stand til at yde førstehjælp, udføre elementær brandslukning og i øvrigt opføre sig hensynsfuldt og hjælpsomt over for medborgerne. Pjecen rummede dermed et alarmistisk element, men lagde samtidig op til, at hvis blot den enkelte borger fulgte myndighedernes anvisninger, så var det muligt at overleve, for – som det hed – ”man kender disse våbens virkninger”. Og hvis borgerne ikke forstod eller læste det skrevne ord, forklarede statsminister Viggo Kampmann det meget klart på et pressemøde i januar 1962, hvor pjecen blev præsenteret: ”Det er vigtigt, at hver enkelt har forberedt sig på, hvad han eller hun kan og skal gøre, og også gør det i erkendelse af, at det trods de moderne våbens udvikling er muligt at begrænse tab og skader”.

Sukkerbelagte påstande

Tryksagen illustrerer myndighedernes udfordringer med at levere saglig, konstruktiv og troværdig oplysning efter udviklingen af brintbomben, for strengt taget kendte myndighederne ikke ”disse våbens virkninger”, i al fald kendte forskerne ikke med sikkerhed eftervirkningerne. I 1950’erne og 1960’erne diskuterede naturvidenskabsforskere indgående konsekvenserne af prøvesprængninger, atomkrig og strålingsfare, og tolkningerne var ikke alene mange. De var også uforenelige. Eksempelvis vurderede professor i genetik ved Københavns Universitet Mogens Westergaard i midten af 1950’erne, at radioaktivt nedfald ville forvolde ”uoprettelig skade” på borgerne, mens medlem af Atomenergikommissionen og professor i fysiologi ligeledes ved Københavns Universitet Poul Brandt Rehberg argumenterede for, at forskernes viden var utilstrækkelig, men at skadevirkningerne formentlig var begrænsede.

” Efter en kort samtale med sin lidt mere fornuftige hustru bliver han overbevist om, at Civilforsvaret er en god og samfundsgavnlig institution.

Eksperterne var dermed slet ikke på sikker grund med hensyn til, hvad der ville ske med borgerne, når de flere uger efter atomkrigen bevægede sig ud af beskyttelsesrummene. Diskussionen mellem Westergaard og Rehberg var med andre ord anskuelsesundervisning i forskernes uenighed – en uenighed, der også prægede den internationale forskningsdiskussion. Alligevel var pjecen et forsøg på at overbevise befolkningen om, at det var muligt at overleve en atomkrig, hvis blot borgerne søgte ly i beskyttelsesrum og blev der i et stykke tid. Vi ved, at Civilforsvaret og Statsministeriet fulgte med i denne forskning, og derfor ved vi, at de kendte til uenighederne.

Når Statsministeriet og Civilforsvarsstyrelsen valgte at betrygge befolkningen med sukkerbelagte formuleringer om sikker viden på et porøst grundlag, hang det sammen med, at pjecens budskab var afledt af NATO's forsvarsplanlægning. Civilforsvaret havde siden 1952 haft et formaliseret samarbejde med NATO og gennem årene deltaget i talrige NATO-øvelser, hvor Civilforsvarets mandskab indstuderede øvelser efter NATO's anvisning. Da Civilforsvaret var en del af totalforsvaret, skulle dets anbefalinger derfor også være i overensstemmelse med holdningerne i NATO, hvor det var vurderingen, at det i en krigssituation gjaldt om at undgå panik og arbejde intenst på at opretholde befolkningens moral. Opstod der panik, ville samfundet blive lammet, hvilket ville være katastrofalt for landets evne til at føre krig.

Civilforsvaret og Statsministeriet valgte derfor i 1962 at undlade at oplyse borgerne om usikkerhedselementerne i den faktiske viden om radioaktiv nedfald, også selvom forskerne blev stadig mere enige om de negative konsekvenser af radioaktiv stråling, jo længere vi kommer op i 1950'erne og ind i 1960'erne. Det er på den baggrund, en af vore fremmeste kendere af Civilforsvarets historie konklude-

rer, at Civilforsvarets oplysningsarbejde var karakteriseret ved en ambition om at "udnytte og kontrollere" befolkningens frygt for en atomkrig gennem "autoritativ information, ofte på et usikkert grundlag". Desuden brugte staten atomfrygten til at mobilisere og kontrollere befolkningen, der skulle være så skræmt, at den fulgte statens anvisninger, men ikke så skræmt, at den mistede modet. Det var en vanskelig balanceakt, men det er i den sammenhæng, vi skal forstå en af de centrale sætninger i pjecen: "Undgå panikagtig flugt. Ret Dem efter myndighedernes anvisninger".

Civilforsvarets opbakning og betydning

Hvad man i perioden rent faktisk gjorde sig af forestillinger om konsekvenserne af en atomkrig, kan vi give et meget præcist svar på. USA var Danmarks tætteste allierede, den vigtigste beskyttelsesmagt og samtidig det land, der var førende inden for produktion af atombomber. Ifølge højt klassificerede samtidige dokumenter vurderede de amerikanske stabschefer i 1961, at en atomkrig ville koste 100 millioner mennesker livet alene i Vesteuropa. I Østeuropa ville tallet være lige så højt, hvortil man dog skulle lægge tabstal uden for Europa samt det antal dræbte, der ville følge af sovjetiske atombombers nedslag i USA. Inklusive følgevirkningerne af radioaktiv nedfald ville det samlede tabstal dermed være mellem en halv og en hel milliard mennesker. Det er blandt andet på baggrund af den viden, vi skal se et møde i NATO's ministerråd i 1962 kort tid efter Cubakrisen, hvor den amerikanske forsvarsminister, McNamara, advarede mod fremtidig brug af kernevåben. Ifølge Udenrigsministeriets gengivelse udtalte han: "I en atomkrig kan ødelæggelsen være fuldstændig og sejr et meningsløst begreb".

Da Gallup efter hustandsomdelingen af *Hvis krigen kommer* i 1962 gennemførte en opini-

” **Civilforsvaret og Statsministeriet valgte derfor i 1962 at undlade at oplyse borgerne om usikkerhedselementerne i den faktiske viden om radioaktiv nedfald**

” Mellem 1950 og 1980 kostede Civilforsvaret knap 2,5 milliarder kroner, når vi gør det op år for år og uden at omregne til nutidskroner.

onsundersøgelse, viste den, at blot en tredjedel af de adspurgte havde læst pjecen, og hvad værre var, så var det kun seks procent, der følte sig tryggere efter endt læsning. Derfor virkede pjecen ikke efter hensigten. Bedre blev situationen ikke af, at Carl Scharnbergs atomkampagne efterfølgende omdelte en folder, der nåede hele 70 procent af landets husstande. Heri kritiserede Atomkampagnen staten for ikke at gøre tilstrækkeligt for at forhindre en atomkrig, men kun oplyse om følgerne. Da Gallup derpå spurgte befolkningen, om Atomkampagnens kritik havde været berettiget, svarede mere end 20 procent bekræftende.

Når man skeler til denne type tal, peger de på, at Civilforsvaret langt fra fik den gennemslagskraft og opbakning, som myndighederne håbede på, og som Danmark betalte dyrt for. Mellem 1950 og 1980 kostede Civilforsvaret knap 2,5 milliarder kroner, når vi gør det op år for år og uden at omregne til nutidskroner. Vi kender ikke det samlede antal frivillige i Civilforsvaret under den kolde krig, men i 1950'erne var der cirka 100.000 mænd og kvinder i Civilforsvaret. Lægger vi antallet af frivillige og værnepligtige sammen for hele den kolde krigs periode, taler vi med andre ord om alt i alt flere hundredtusinder danskere. Det lyder af mange, men var ikke nær så mange, som myndighederne vurderede, at der ville være brug for i en krigssituation. Derfor besluttede Indenrigsministeriet i 1960'erne, at Civilforsvarskorpset fremover kunne genindkalde tidligere civilforsvarsværnepligtige, såfremt der blev behov for det, og at værnepligtige kunne udskrives til det lokale civilforsvar.

Til gengæld bliver billedet tilført flere nuancer, hvis vi hæfter os ved, at Civilforsvaret for flere hundredtusinder danskere gennem hele den kolde krig var en daglig påmindelse om, at fjenden måske lurede lige om hjørnet, og at det for befolkningen gjaldt om at være forberedt på atomkrigen. Selvom Civilforsvaret var en humanitær organisation, der kunne

hjælpe danskerne under en katastrofe, var det den kolde krig, der affødte hele dens berettigelse og funktion. Samtidig var den retorik, der omgærdede Civilforsvarskorpset, helt overvejende hentet fra den militære virkelighed. Det var et forsvar, havde befalingsmænd og værnepligtige. Det var inddelt i tre brigader, og brigadernes kolonner var fordelt på kaserner, hvor personalet var uniformeret og i øvrigt var underlagt de samme regler som almindelige værnepligtige, hvad angik forplejning, lønning, fribefordring osv. Civilforsvaret skabte og opretholdt derfor en permanent koldkrigsmentalitet både hos dem, der var en del af institutionen, men også hos dem, der havde kontakt til personer, der var knyttet til institutionen.

Artiklen er et redigeret tekstuddrag fra Rasmus Mariagers bog *”Sjælekampen. Danskeres kolde krig”*. København: Gyldendal, 2024.